

О.В. Жуліцька

Тарас Григорович Шевченко в літописі мистецького життя Одеси ХІХ – ХХІ ст. Частина І

Цьогорічний перебіг культурного життя Одеси тісно пов'язаний із значними хронологічними вимірами, які у часовій послідовності пов'язують 220-річний ювілей заснування Одеси, 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка та 115 річницю відкриття Одеського художнього музею. Поєднання їх лаконічними записами на візирець літописного зведення дає можливість упорядкувати один з найбільш цікавих історичних розділів існування сучасного українства – Одеса в мистецькій творчості Шевченка та Шевченко в образотворчому мистецтві Одеси¹. Коротенькі записи або більш докладні розповіді, також і в примітках, відтворюють сам перебіг подієвості та зміну перетину цих граней в часі. Так, ХІХ сторіччя набуває в більшості випадків форми персоналізації, а звідси і характеру випадковості та виключності, що було спричинено особливостями існування самого міста. Поступовий процес інституалізації та розвитку художнього середовища в Одесі, зокрема заснування Міського музею красних мистецтв (тепер – Одеського художнього музею), створював передумови для більш укоріненого, систематичного і тривалого культурного розвою подій мистецької Шевченкіани міста уже в ХХ ст. Застосований принцип вибірковості матеріалу дає можливість зосередитись на обраному тематичному аспекті, в якому чимало справжніх звершень: перший ілюстрований «Кобзар» та один із перших музеїв Кобзаря в світі.

В першій частині з'ясуємо основні події ХІХ – початку ХХ століття. Мистецькі роботи Т. Шевченка могли потрапляти в Одесу із 1840-х років. Намагатимемось визначити основні джерела та осередки їх знаходження, проте абсолютно можливо, що їх було більше. Визначимо перші графічні роботи, бюст та скульптурний витвір, створений за мотивом твору Т. Шевченка, а також першу «шевченківську» виставку, проте з'ясувати початок живописної

Шевченкіани Одеси поки не вдалося. В період ХІХ ст., коли цілеспрямованість тієї чи іншої події відповідала справжньому внутрішньому поклику діючих постатей, перед нами постануть декілька дуже цікавих особливостей, які напрокукував чи просто передчував Тарас Шевченко, ще задовго до того, як Одеса з'явилась у його житті безпосередньо.

1840

Одеська мистецька Шевченкіана починається невеличким повідомленням на сторінках головного тогочасного друкованого органу Одеси, де було згадано Тараса Шевченка, але не названо його.

Одесский вестник. – 1840. – 12 октября. – № 82. – С. 564.

Художественные вести. В Художественной Газете извещают, что огромная картина К.П. Брюллова «Осада Пскова» уже подготовлена. Кроме самого мастера, который над нею трудился в продолжение месяца, безвыходно, и кроме одного из учеников его – никто картины не выдал; она до сих пор содержится в строгой тайне...

Хто ця утаємничена особа, цей студей, якому Великий Карл вирішив продемонструвати свою нову картину?! Звернення до тексту Шевченкової повісті «Художник» однозначно дає відповідь на це питання: *Однажды перед вечером отпустил натурщика, хотел выйти на улицу. В коридоре встретился мне Карл Павлович с небритой бородою. Он пожелал видеть мою программу. Я с трепетом ввел его в свой кабинет, он сделал несколько неважных замечаний и сказал: «Теперь пойдем смотреть мою программу». И мы пошли в портик. Я не знаю, рассказывать ли вам о том, что я там увидел? Рассказать я вам должен. Но как я расскажу нерассказываемое? Отворив двери в мастерскую, мне представилось огромное темное полотно, натянутое на раму. На полотне черной краской написано: «Нач. 17 июля». За полотном музыкальный ящик играл*

хор ноблей из «Гугенотов». С замиранием сердца прошел я за полотно, оглянулся, и у меня дыхание захватило: передо мною стояла не картина, а со всем ужасом и величием живая осада Пскова. Вот где смысл крошечных эскизов. Вот для чего он прошедшее лето делал прогулку в Псков. Я знал о его предположении, но никогда не мог вообразить себе, чтобы это так быстро исполнилось. Так быстро и так прекрасно! Пока я сделаю для вас небольшой контур с этого нового чуда, опишу вам его, разумеется, очень ограниченно².

1844

У квітні 1840 р. за ініціативою Є. Гребінки на кошти П. Мартоса в Петербурзі, у друкарні Є. Фішера, вийшло перше видання Шевченкового «Кобзаря», до якого фронтиспіс – офорт «Кобзар з поводитирем» – виконав В. Штернберг (1818-1845). Проте офорт не був ілюстрацією до якогось конкретного твору – він образно пояснював назву книжки для тих, хто мало був обізнаний з тогочасним українським селянським побутом. Перші ілюстрації «Кобзаря» видання 1840 року та трохи пізніше видрукованих «Гайдамаків» будуть створені в 1844 році в Одесі двоюрідними братами **Михайлом Сергійовичем Башиловим**³ (1821 – 1870) та **Яковом Петровичем де Бальменом** (1813 – 1845)⁴. З різних причин перебуваючи в Одесі, кожен з них виконав по 39 ілюстрацій, заставок, ініціальних літер. Вони вперше переписали «Кобзар» латинською транскрипцією. Титульний аркуш альбому містив портрет Шевченка роботи М. Башилова, а на одному з малюнків Я. де Бальмена поет зображений серед героїв «Гайдамаків».

Посеред літа 1844 року п'ятий піхотний корпус, де служив де Бальмен, терміново перекинули на Кавказ. В листі до Віктора Олексійовича Закревського (1807-1858), написаному в Одесі 20 липня, Яків Петрович повідомляв: «Надсилаю тобі... плоди нашої праці... Всі головні творіння Тараса з віньєтками. Вони написані латинськими літерами для того, щоб у разі фантазії Тараса видати це за кордоном, усі могли б читати... Це тобі не подарунок, а тільки надсилається для збереження, на випадок приїзду самого Тараса, якому ця праця присвячена, і робити з нею може, що йому заманеться. Збережи ж його з належною дбайливістю. Саме тебе обираю, як людину, яка відчуває і розуміє значення багатьох віньєток без пояснення. Сподіваюся на тебе, як на кам'яну гору...». Шевченко отримає

від Закревського альбом в осінню пору 1845 року і тоді ж напише поему «Кавказ» з присвятою Якову де Бальмену: «І тебе загнали, мій друже єдиний, мій Якове добрий!». Тарас Шевченко віддав його на зберігання побратиму Якова – Михайлу Юзефовичу, а той вже передав його своєму другу Костомарову М.І. Під час обшуку та арешту кирило-мефодіївців в 1847 року альбом разом з іншими паперами братчиків потрапить до жандармів і на довгі роки зникне. Лише у 1924 році з'явиться на київському базарі, де його буде придбано одним із шевченкознавців. Тепер він зберігається у відділі рукописів Інституту української літератури АН України⁵.

«Ілюстрації Башилова і де Бальмена мало відомі широкому читачеві, бо рукопис повністю ніде не публікувався, мають величезний інтерес. Цей інтерес збільшується й тим, що Шевченко бачив цей рукописний «Кобзар», вніс до нього своєю рукою ряд доповнень і тому ілюстрації слід вважати авторизованими Шевченком. Малюнки М. Башилова... і досі залишаються одними з кращих ілюстрацій до творів Шевченка», – стверджував автор вступної статті до видання каталогу республіканської ювілейної виставки «Ілюстратори «Кобзаря» за сто років»⁶.

1844 рік буде відзначено ще однією важливою подією – видання серії «Живописна Україна». Ще під час подорожі по Україні у 1839-1843 роках Шевченко робить у своєму дорожньому альбомі начерки, зарисовки, ескізи з натури історичних пам'яток, чудових українських краєвидів, побуту селян. У березні 1844 року, повернувшись до Петербурга, художник почне опрацьовувати їх та переносити на офортні дошки. Одразу після своєї появи серія набуде широкого розголосу. Розлогі повідомлення про її видання подаватимуть петербурзькі газети «Северная пчела», «Литературная газета», «Русский инвалид» та деякі інші. Комітет Товариства заохочування художників, зокрема, констатував: «Рисунки накреслені й вигравіювані на міді (a la eau forte) самим автором сміливою рукою. В них очевидна оригінальність, вигадливість, спостережливість, ефект освітлення і виразність. Ми знайомимося з минулим і сучасним побутом українців, з їхнім повір'ям та обрядами, і з особливим задоволенням дивимося на нариси художника, який красномовно й дотепно передає нам враження дитинства про любу його серцю батьківщину»⁷. Серед тих, хто особливо гаряче взявся за справу

розповсюджувати видання «Живописної України» й допомагати знаходити комісарів була **Варвара Миколаївна Репніна** (1808 – 1891), якій вдалося «влести несколько «небесных роз» в земную жизнь» поета, як влучно буде зазначено на початку ХХ століття⁸. В своїх листах, написаних до Тараса Шевченка, вона просить негайно надіслати програми здійснюваного ним видання для проведення передплати у Полтаві та Чернігові, Харкові і, звичайно, в Одесі.

Киевская старина. – 1897. – Том LVI. – Вып. 2. – С. 151-175.

Из переписки Т.Г. Шевченко с разными лицами. (С примечаниями М.К. Чалого).

Письма В. Репниной.

С. 164. между 24 сентября и 10 ноября 1844. Яготин. ... В Полтаве взялась начальница института сделать подписку... Об этом будут хлопотать и в Одессе, где находится знакомый ваш Граф де Бальман. Сегодня же писано в Одессу знакомому Писаревых, чтобы он их употреблял в Киеве...

С. 165. 10 ноября 1844. Яготин. ... Наконец билеты и гравюры в руках моих. ...Но что такое 30 билетов? Надо было прислать их сотнями... В Полтаве хороший мой знакомый обещает хлопотать: в Одессе также будут. Из других мест не имею еще ответов...

Отже, ми можемо припустити, що перші мистецькі роботи Т.Г. Шевченка могли з'явитися в Одесі вже у 1844 році. Деякі з дослідників зазначають, що згодом, вже під час Шевченкового заслання, коли Варвара Репніна перебувала в Одесі⁹, вона продавала чи розігрувала в лотерею картини і малюнки Т. Шевченка. Одержані гроші переказувала поетові¹⁰. З'ясування того, що це були за твори, коли, кому і за яких обставин дістались потребує подальших пошуків та переконливих доказів.

1847-1849

В Одесі наприкінці 1847 року на певний час оселився дідич із міста Седнева, що на Чернігівщині, знайомий Шевченка, щирий шанувальник його таланту **Андрій Іванович Лизогуб** (1804-1864)¹¹. Саме йому судилось вести листування у важкі для Тараса Григоровича перші роки заслання і надавати йому не лише моральну підтримку, а й ослабити суворі умови перебування, в яких, як добре відомо, художник отримав заборону малювати. Нижче подаємо ті листи, які були пов'язані безпосередньо

з Одесою і саме ту їх частину, яка стосується художньої творчості.

А.І. Лизогуб – Т.Г. Шевченко. 20 жовтня 1847.

Киевская старина. – 1900. – Том LXX. – Вып. 9. – С. 297-326.

Н. Стороженко. Новые материалы для биографии Шевченко. Письма разных лиц к Шевченко. Письма А.И. Лизогуба. – С. 312.. ... *І мені, коханий друже, не без лиха було: лікар наш добрий Шраге казав, що треба моїй жінці у морі купатися; от ми і стали збиратися до Одеси.*

Т.Г. Шевченко – А.І. Лизогуб. 11 грудня 1847. Фортеця Орська.

Тарас Шевченко. Собрание сочинений. – М.: Гос. изд-во худ. литературы, 1956. – Т. 5. – С. 272. ...*Не знаю, дошло ли мое письмо до ваших рук (я ведь писал в Седнев 24 октября, не зная, что вас бог занес в самую Одессу). ... Вы спрашиваете, брошу ли я рисование. Рад бы бросить, да нельзя. Я страшно мучусь, потому что мне запрещено писать и рисовать. А ночи, ночи, – господи, какие страшные и долгие! – да еще и в казармах. Добрый мой друже! Голубе сизый! Пришлите ящичек ваш, где есть все, что надо, альбом чистый и хоть одну кисть Шарриона. Хоть иногда взгляну, и все-таки легче станет. Просил я Варвару Николаевну, чтобы мне книжки некоторые прислала, а теперь и вас прошу, ведь кроме библии нет ни буквы. Ежели найдете в Одессе Шекспира, перевод Кетчера, или «Одиссею», перевод Жуковского, пришлите ради распятого за нас, ведь ей-богу, от тоски с ума сойду. ...»*

А.І. Лизогуб – Т.Г. Шевченко. 31 грудня 1847. Одеса.

Киевская старина. – 1900. – Том LXX. – Вып. 9. – С. 297-326.

Н. Стороженко. Новые материалы для биографии Шевченко. Письма разных лиц к Шевченко. – С. 314-315. ... *Писав з 15 до 28 жовтня і дав мій адрес в Одесі, але мені здається, що ви його не получали, сьогодні получив Ваше письмо от 22 октября, його послали у Седнев, а із Седнева мені переслали сюди; зараз і відповідь готов. Усім письмі скажу Вам усе те, що казав і у тім... у Києві я бачив Сажина. Він мені розказав, що Ви у Орській кріпості і показав Ваш лист до якогось незнакомого мені пана; у тім листі Ви його просите прислати Вам політуру і кисті і краски, чого йому і зробити було не можна, бо все теє попропало. ...І ще я до Вас писав, що коли вам можна*

малювати, то напишіть гарненько адрес і що я зараз пришлю акварельні краски, мій маленький ящикок, де є краски і карандаші і все належне для малювання. ... До другого разу, каханий друже, напишіть, коли Вам чого треба; може краски, може гроші і коли по сьому адресу, то як тільки зберусь, що матиму – пришлю... Да укріпить Вас Господь! Да дасть Вам силу нести важкій хрест і дякувати Бога за біду серцем і розумом. Пишіть до мене і пишіть часто, тільки щоб я знав, що Ви мої листи получаете і що з Вами діється, а я буду писати до Вас часто. Да благословить Вас Господь. Щирий до Вас Андрей Лизогуб.

А.І. Лизогуб – Т.Г. Шевченко. 7 січня 1848. Одеса.

Киевская старина. – 1900. – Том LXX. – Вып. 9. – С. 297-326.

Н. Стороженко. Новые материалы для биографии Шевченко. Письма разных лиц к Шевченко. – С. 316-317. ... Лист Ваш, коханий друже, я получил на самісінський Новий год. Превеликая Вам дяка і за лист і за Вас; тільки важко на вас дивитись. Що маємо робити? Будемо молитися Богові – се найлучше... Ваш третій лист от 22 октября я получил 29 декабря і одіслав 31 по адресу там написаному у Оренбург до Лазаревского передачею. ... Шукав я книги, що Вам хочется. Одиссеї (перевод Жуковского) печатної ще нема і ніхто її ще не читав опріч Гоголя, що помянув у своїх письмах. Коли покажется, то пришлю; Шекспіра найшов і скоро пришлю. Піджидаю грошей з дому, бо тут зовсім процвінув, і як тільки роздобуду грошенят, то зараз усе і куплю – і ящикок, і Шекспіра, і все пришлю. Ви знаєте, що я не вельми заможний, але готов ділитись чим маю: що Вам треба, да коли у мене є, то зробию. ... Будьте же здорові і пишіть до мене. Щирий до Вас Андрей Лизогуб.

Т.Г. Шевченко – А.І. Лизогуб. 1 лютого 1848. Фортеця Орська.

Тарас Шевченко. Собрание сочинений. – М.: Гос. изд-во худ. литературы, 1956. – Т. 5. – С. 276-277. ... после того, как принесли ваше письмо, мне настолько легче стало, что на третий день смог написать это письмо вам. Простите только, что коротенькое, во-первых, боюсь глаза натрудить, во-вторых, сказать правду, и бумаги нехватка и купить негде, понятно – степь. Посылая обещанное, пришлите, будьте добры, и бумаги почтовой и бристольской, ежели найдете в Одессе. Простите, бога ради,

что я так привередничаю. За деньги спасибо вам, единый мой друже, у меня еще осталось немного, а как будет у меня все снаряжение живописца, может, и заработаю... Еще, не найдете ли в Одессе сочинений Лермонтова и Кольцова, пришлите поэзии святой ради. ... 1 февраля. Как раз на этом слове открылась дверь и почтальон подал мне третье письмо ваше, написанное 7 января. Никому на свете я теперь так не завидую, как художникам... Бога для, пришлите все нужное художнику и бумаги. ...

А.І. Лизогуб – Т.Г. Шевченко. 7 лютого 1848. Одеса.

Киевская старина. – 1900. – Том LXX. – Вып. 9. – С. 297-326.

Н. Стороженко. Новые материалы для биографии Шевченко. Письма разных лиц к Шевченко. – С. 317-318. ... Не жалкуйте на мене, коханий друже, за те, що не швидко зполнив те, що вже давно пообіщав. ... Тепер за ласки Божої що зміг, той посилаю, а іменно ось-що: Шекспір перевод Кетчера 13 випусков; я їх у дві книжки переплів, бо так краще буде; паперу щоб було на чим до мене писати двох сортів: тонисенької і трошки товстої; паперу Ватмана одна десь; карандашів 12 і мій ящикок, де є уся справа; там пензлів великих чотири, та з їх тільки один настоящий Шаріона; я його надписав, а три других я тут купив; вони хоч трошки поганиші од Шаріона, одначе годящі, а альбома чистого не посилаю, бо треба платити пошліни більш, чим він сам стоїть – нехай на другий раз, коли розживусь. Зараз як получите сей мій лист і посилку, то, розгледівши усе гарненько, мені напишіть, не барючись, чи все справно дійшло, чи не поламалось що, чи хороші пензлі? Да будьте ласкаві – зараз напишіть. ... До другого письма! Я незабаром писатиму, а до того нехай Бог милосердний вас шанує, жалує, піддержує і сохраняє; нехай Вам дає здоров'я і терпіння, а Ви дякуєте Єго за все, і за радість і за горе, і не забувайте Щирого до Вас Андрія Лизогуба.

А.І. Лизогуб – Т.Г. Шевченко. 23 лютого 1848. Одеса.

Киевская старина. – 1900. – Том LXX. – Вып. 9. – С. 297-326.

Н. Стороженко. Новые материалы для биографии Шевченко. Письма разных лиц к Шевченко. – С. 318-319. ... Позавчора одібрав я третій лист Ваш, коханий друже, вельми Вас за єго дякую ... Я маю гадку, що Ви вже получили

мій четвертий лист і справу малярську, і папір рисовальний і поштовий, і карандаші, і Шекспіра. Про бристольський папір не згадав – винен; почекайте трохи, коли роздобудусь, то прийшло...але не зараз: не все то робиться, що хочеш. ...Щирий до Вас Андрей Лизогуб. Напишіть, чи получили те, що я вам послав, чи не поламалось що?

Т.Г. Шевченко – А.І. Лизогуб. 7 березня 1848. Фортеця Орська.

Тарас Шевченко. Собрание сочинений. – М. : Гос. изд-во худ. литературы, 1956. – Т. 5. – С. 277-278. ... Не знаю, обрадовался ли бы так малый ненакормленный ребенок, увидев мать свою, как я вчера, получив подарок твой искренний, мой единый друже, так обрадовался, что еще и до сих пор не успокоюсь, целехонькую ночь не спал, рассматривал, смотрел, разглядывал со всех сторон по три раза, целуя каждую красочку. И как ее не целовать, не видел год целый. Боже мой! Боже мой! Какой тяжелый и длинный год! Но ничего. Бог помог, прошел-таки. Я, взяв в руки сундучок, глянул и словно перелетел в мастерскую, в Седнев. ... Сегодня воскресенье, на муштру – не поведут. Целехонький день буду смотреть на твой подарок искренний, мой единый друже, смотреть и молиться, чтобы бог послал на долгие дни тебе такую же радость, как послал мне через тебя. Пересчитал, пересмотрел все, все до крошечки цело. И Шекспир, и бумага, и краски, и перочинный ножик, и карандаш, и кисти – все целехонько. Не траться на альбом, друже мой! Будет с меня и этого покамест. ...

А.І. Лизогуб – Т.Г. Шевченко. 7 квітня 1848. Одеса.

Киевская старина. – 1900. – Том LXX. – Вып. 9. – С. 297-326.

Н. Стороженко. Новые материалы для биографии Шевченко. Письма разных лиц к Шевченко. – С. 319-320. Одеса. Христос воскрес! Сім почну писмівку мою до Вас, коханий друже, да і що матиму лучного як привітати друга цілованієм святим: Христос Воскресе! ... Посилаю Вам писанку, трохи папіру бристольського – малюю на здоров'є, да мене згадує! Щирий до Вас Андрій Лизогуб. N.B. Тепер посилаю 18 штук білої і 6 штук з одного боку жовтою. Напишіть, чи хороше і годяще.

Т.Г. Шевченко – А.І. Лизогуб. 9 травня 1848. Фортеця Орська.

Тарас Шевченко. Собрание сочинений. – М. : Гос. изд-во худ. литературы, 1956. –

Т. 5. – С. 279-280. ... Спасибо тебе, искренний мой друже, и за бумагу и за письмо твое, которое лучше бумаги. Бумага для меня теперь была очень кстати, а письмо еще больше! Потому что я нуждался в молитве и искреннем дружеском слове, и вот – оно. Я теперь веселый иду на это никудышное море Аральское. Не знаю, вернусь ли только!.. А иду, ей-богу, веселый. Спасибо тебе еще раз за письмо; дошло оно до меня целехонькое, и в тот же самый день пришло мне разрешение рисовать, а на другой день приказ в поход выступить. Беру с собой все твое снаряжение художническое; не знаю только, доведется ли рисовать!

А.І. Лизогуб – Т.Г. Шевченко. 15 липня 1848. Хутір біля Одеса.

Киевская старина. – 1900. – Том LXX. – Вып. 9. – С. 297-326.

Н. Стороженко. Новые материалы для биографии Шевченко. Письма разных лиц к Шевченко. – С. 320-321. ... Лист Ваш, коханий друже Тарасе, що до мене писали ще 9-го мая, я получив і цей лист мене дуже зрадував. Дяка Господеві Милосердному, що Він змиловався над Вами і дав Вам покій і покірність Єго святій волі. Я казав: терпи, друже, і дякуй Господа, то Він наградить і душу заспокоїть і може гнів на милость оберне. От тобі поки разрешеніє малювати. Одно це чого не будь да стоїть. ... у Одесі холера...купатись у морі не можна, лікар не велить, то я міркую, як-би швидше до дому потягти, і коли дасть Бог, то у ту пору, як цей лист постіє до Вас на Аральське, я вже опинюсь у Седневі. ...Щирий до Вас Андрей Лизогуб.

Після повернення А. Лизогуба до Седнева листування триватиме до 1852 року, навіть не дивлячись на заборону, яка була накладена на їх стосунки. Під час обшуку 1850 року в поета знайдено 7 листів від Лизогуба і передано їх до «третього відділу». Чернігівський цивільний губернатор П. Гессе викликав Лизогуба до Чернігова, де О. Орлов іменем царя заборонив йому листування з Шевченком. Після цієї зустрічі Андрій Іванович щільно заховав листи і малюнки Шевченка, а незадовго до своєї смерті заповів їх своєму сину Федору. Основна частина листів, у тому числі із одеською адресою, вперше була надрукована у 1882 р. на сторінках біографічної книги М.К. Чалого¹². «Автопортрет» 1847 року, отриманий в чорноморському місті, у 1880-ті роки потрапив до колекції Г.П. Галагана,

засновника Колегії Павла Галагана в Києві. Тепер він входить до колекції Національного художнього музею України.

1851

Аркадій Миколайович Венгжиновський (1818–1890-ті роки), наглядач школи для киргизьких дітей при Оренбурзькій прикордонній комісії та активний член оренбурзького гуртка поляків, який складався з колишніх учасників польського руху, «перший довідувався про прибуття нових засланих поляків і зразу ж вводив їх у свій гурток»¹³. Саме так відбулось знайомство і зав'язались приятельські стосунки з Тарасом Шевченком восени 1849 року. Аркадій Миколайович повернувся до України у липні 1850 року, а вже в травні 1851 року подав прохання про зарахування на службу в канцелярію Одеського градоначальника. Полишаючи Оренбург, Венгжиновський вивіз з собою «Автопортрет»¹⁴ Тараса Шевченка (Оренбург. XI 1849 – IV 1850. Папір, сепія. 15.6 × 12.9 см.) та малюнок Олексія Чернишова¹⁵, де Шевченко зображений серед

Т.Г.Шевченко. «Автопортрет».
Належав А.М.Венгжиновському

10 польських засланих. Роботи залишались у сім'ї Венгжиновського і у 1884 році експонувались на виставці картин Товариства красних мистецтв¹⁶. Згідно зворотнього напису, А. Венгжиновський передав портрет своєму племіннику.

Згодом він увійшов до зібрання Музея Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові, який був перетворений на Львівський державний музей українського мистецтва (інв. № 35064), де він зберігається і досьогодні. Доля малюнка О. Чернишова невідома. Ще у 1888 р. для одного із польських літераторів було знято копію, яку зрепродукував квітневим випуском 1911 року варшавський журнал «Слов'янський світ». За цією репродукцією малюнок і наводиться нині.

Т.Г.Шевченко серед польських засланих в Оренбурзі в 1850 році. З малюнка О.Ф.Чернишова

1854

Вже в Одесі Аркадій Венгжиновський отримував листи від **Броніслава Залеського** (1820-1880), польського історика і художника, діяча польського визвольного руху, з яким Шевченко зблизився під час експедиції на Мангیشлак. Обидва художники-засланці жили тоді в одному наметі, відчували себе порівняно вільно, разом терпіли незгоди¹⁷. Шевченко вчив його малювати. У 1865 році в Парижі вийде альбом офортів Бр. Залеського «Життя киргизьких степів», майстерність виконання яких мужніла під впливом могутнього таланту Шевченка¹⁸. Бажаючи допомогти Тарасові Григоровичу в його матеріальній скруті, Бр. Залеський надсилав його малюнки для продажу в Одесу. Про успішність цього заходу свідчать листи Тараса Шевченка.

Т.Г. Шевченко – Бр. Залеському. 9 жовтня 1854. Новопетровське укріплення.

Тарас Шевченко. Собрание сочинений. – М. : Гос. изд-во худ. литературы, 1956. – Т. 5. – С. 316. ... Одесские события (бомбардування міста за часів Кримської війни – О. Жулицька) и на милого нашего Аркадия имели влияние,

а в том числе и на меня, разумеется, косвенно; я, впрочем, еще и «Цыгана» не промотал, следовательно до нужды еще далеко, а он-то, бедный, как видно, в порядочных тисках. Когда будешь писать ему, не забудь поцеловать его за меня...».

Цей малюнок був авторською реплікою сепії «Циган» (папір, сепія. 24,3 × 17,9. VII – VIII. 1851), виконаної під час Кара-тауської експедиції. Тоді ж або зразу після повернення експедиції Шевченко виконав повторення малюнка, який Бр. Залеський надіслав А. Венгжиновському в Одесу для продажу і надав в листі опис сюжету, який повністю співпадає з описом оригінального малюнка, що сьогодні зберігається в Національному музеї Т.Г. Шевченка в Києві (г – 836). Прізвище власника, якому Венгжиновський продав малюнок, так як і доля самого малюнку, залишаються досі невідомими¹⁹.

Т.Г. Шевченко – Бр. Залеському. 8 листопада 1854. Новопетровське укріплення.

Тарас Шевченко. Собрание сочинений. – М. : Гос. изд-во худ. литературы, 1956. – Т. 5. – С. 319. ... Сердечно благодарю тебя за известие о Варваре; целую трижды доброго Аркадия. Насчет «Монаха» напиши ему, чтобы он не беспокоился: деньги у меня пока еще имеются. ...

Бр. Залеський повідомляє А. Венгжиновського листом від 17.XI про малюнок скелі «Монах» (папір, акварель. Новопетровське укріплення. V – X. 1853): ...*Маю ще для тебе рисунки, мій Аркадію, того характеру, що й Циган, про продаж котрих буду тебе просити, але мушу їх затримати тут ще на пару тижнів. ...* В наступному листі від 20.II 1854 року Бр. Залеський дає пояснення до надісланих малюнків: *На одному з цих малюнків маєш вид скелі, що називається «Монах», за декілька верстов від тієї фортеці, на другому – пристань Новопетровська, на третьому – тріо музичне в степу, що складається з киргиза, що грає на балалайці, жінки, що меле на жорнах, і корови, що ричить*²⁰.

Залеський затримав у себе на деякий час ці твори Шевченка для копіювання. Хто придбав їх – невідомо, можливо сам Аркадій Венгжиновський, зокрема скелю «Монах». За останніми відомостями, він знаходився у збірці Ю. Тарновського в с. Сухій біля м. Живця (Польща), а нині – у Варшавському національному музеї. Репродукується за копією, виконаною Бр. Залеським (16,9 × 29), що зберігається в Національному музеї Т.Г. Шевченка у Києві (г – 112).

Із скопійованого малюнка «Затока біля Новопетровського укріплення» (папір, акварель. Новопетровське укріплення, 1851 – 1853) Бр. Залеський пізніше виконав офорт (Париж, 1865). Місцезнаходження оригінала теж невідоме. Репродукується за офортом Бр. Залеського.

Оригінал малюнку «Тріо», копія якого теж була виконана Бр. Залеським у 1851 під час експедиції в Кара-Тау (папір, сепія. 18,3 × 25,4 см. VI – VIII 1851. Національний музей Тараса Шевченка в Києві, г – 298), знаходився у збірці Ю. Тарновського в с. Сухій біля м. Живця (Польща), а нині – у Варшавському національному музеї.²¹ З приводу цієї роботи Броніслав Залеський повідомляв Шевченка: ...*Тріо твоє, друже мой, не знаю, где находится, может быть ты с ним встретишься теперь на родине. Но у меня есть копия, но лишь та, которую я делал в Кара-Тау, я ее сохранил на память о тебе, друже мой; она, натурально, не заменит оригинала, но ты ее теперь исправишь. ...*²²

1857

Кухаренко Яків Герасимович (1800–1862) – письменник, етнограф, генерал-майор, наказний отаман Чорноморського козацького війська. Багато років Шевченко й Кухаренко листувалися (збереглися 12 листів Шевченка і 7 – Кухаренка). Яків Герасимович морально підтримував засланоного поета, допомагав йому грішми. Де і за яких обставин відбулось це знайомство невідомо. Кухаренко був старшим від Шевченка років на п'ятнадцять, проте вони якось особливо швидко зблизились. Л.М. Мельников²³, автор розвідки, надрукованої у 1913 році²⁴, небезпідставно припускає, що саме обопільна «цікавість до Чорноморії» приваблювала їх та була причиною їх тісного товаришування. «Шевченко особливо интересовался земляками из Черномории, которая в тогдашнем украинско-патриотическом настроении его представлялась ему прямой и непосредственной преемницей славного Запорожья, с его вольным казачьем житцем, совсем не похожим на угнетенное крепостным рабством житье старой Украины, родины самого Шевченка. Мало того, Черномория, по-видимому, вообще представлялась поэту краем, который сохранил еще чуть-ли не в полной неприкосновенности былой дух и строй Запорожскаго казачества. Такое представление о Черномории в нем поддерживал и сам Кухаренко, до известной степени идеализировавший ее в этом направлении

и называвший ее «нашей казацкой Украиной»²⁵.

Т.Г. Шевченко – Я.Г. Кухаренко. 22 квітня 1857. Новопетровське укріплення.

Тарас Шевченко. Собрание сочинений. – М.: Гос. изд-во худ. литературы, 1956. – Т. 5. – С. 356-357.... *Христос воскрес! Батьку атамане кошевой! Как раз на пасху привезла мне астраханская почта твое дружеское ласковое письмо и 25-рублевую писанку. Сделал ты мне праздник, друже мой единый! ... Если, даст бог, дождусь из корпусного штаба увольнения, то думаю напрямик через Астрахань на Черноморию. Я еще ее отродясь не видел. Надо хоть на старости поглядеть, что за такая славная Черномория. А пока посылаю теперь тебе, друже мой единый, свое изображение. Нет у меня, брате, ничего другого теперь. Если даст господь милосердный, приеду сам на Сечь, так, может, еще какой-нибудь привезу тебе гостиницу. ... Умышленно пишу тебе на одном листочке, чтобы было где изображение мое положить и чтобы конверт на очень много весил.*

Т.Г. Шевченко – Я.Г. Кухаренко. 5 червня 1857. Новопетровське укріплення.

Тарас Шевченко. Собрание сочинений. – М.: Гос. изд-во худ. литературы, 1956. – Т. 5. – С. 368. ... *Не знаю, получил ты мое изображение, вложенное в небольшую цыдулку? Я там писал, что скоро вырвусь из этой каторги и приеду к тебе в гости, но и до сих пор нет ничего официального, и черт его знает, когда будет это проклятое официальное? ...*

Т.Г. Шевченко – Я.Г. Кухаренко. 15 серпня 1857. Астрахань.

Тарас Шевченко. Собрание сочинений. – М.: Гос. изд-во худ. литературы, 1956. – Т. 5. – С. 372-373. ... *Батьку атамане кошевой и друже мой единый! Я свободен, я уже в Астрахани, вчера виделся с тем Еленевым, на имя которого просил я тебя переслать мне письмо.... Письма этого нет, и я теперь не знаю, что и думать, ведь оно уже давно тебе послано, еще 5 июня. ... Не забывай меня, друже мой единый. Получил ли ты мое изображение? ...*

Т.Г. Шевченко – Я.Г. Кухаренко. 16 лютого 1858. Нижній Новгород.

Тарас Шевченко. Собрание сочинений. – М.: Гос. изд-во худ. литературы, 1956. – Т. 5. – С. 397-398. ... *Батьку атамане кошевой! Письмо твое от 7 августа прошлого года из Екатеринодара получил 10 февраля сего года уже*

в Нижнем-Новгороде. ...летом, ежели не пустят в Питер, так махну в Харьков, а из Харькова, коли бог поможет, и на Черноморию. Я когда-нибудь, а доберусь до этой Черномории²⁶. ...

Я.Г. Кухаренко – Т.Г. Шевченко. 7 серпня 1857.

Киевская старина. – 1897. – Том LVII. – Вып. 3. – С. 452-475.

Из переписки Т.Г. Шевченко с разными лицами. (С примечаниями М.К. Чалого).

Письма Я.Г. Кухаренко. – С. 455. ... *Друже мій милий Тарасе Григоровичу! В последних числах июля я їздив в Одессу, взяв из института другу дочку и приїхав у двох до дому в конци июля... В Одессу я заїхав морем. В Одессе и Вознесенске я розказував добрим южно-руснакам, с котрими річ заходила, де ти тепер, мій друже, обрїтаєшся, і показував твое поличье (я його обробив в Одесі, звичайно, як слід). Та й люблять же тебе на Україні, брате... Твій Я. Кухаренко.*

Яків Кухаренко пережив своего товариша на рік і сім місяців, загинув у полоні у черкесів 26 вересня 1862 року. Долю «Автопортрета» Тараса Шевченка, що його з Новопетровського укріплення він надіслав в останній рік заслання «батькові Кошовому атаманові» та згодом показував в Одесі, допомагає частково прослідкувати вже зазначена розвідка Л.М. Мельникова: *Как при жизни Шевченка Кухаренко высоко почитал и личность и талант своего друга, так и после смерти его он благоговейно чтит его память, бережно сохраняя драгоценные для него реликвии поэта: его письма к нему, его автопортрет, автографы его произведений. По смерти поэта, вероятно, в бытность свою зимой 1861 года в Петербурге Кухаренко приобрел и, не смотря на большую дороговизну и затруднительность перевозки грузов на лошадях в те времена совершенного бездорожья, доставил из далекого Петербурга в Екатеринодар один из трех экземпляров бюста Шевченка в натуральную величину, изготовленных из гипса знаменитым скульптором того времени, академиком Каменским. Все эти дорогие для почитателей памяти поэта реликвии перешли в собственность второго сына Кухаренка – ныне генерал-лейтенанта Александра Яковлевича Кухаренко, у которого я лично видел их в его доме в Екатеринодаре, на Посполитакинской улице, где они благоговейно хранятся, или, по крайней мере, хранились лет 10 тому назад.²⁷*

Де зараз сам малюнок і чи взагалі він дійшов до нашого часу, невідомо. Сліди його ще раз з'являються у 1900 року в каталозі Музею української старовини ім. В.В. Тарновського. В ньому зареєстрована кабінетна фотографія з копії портрета. Довший час про описуваний портрет судили саме за цими репродукціями²⁸.

1869

13 червня була відкрита **виставка Одеського товариства красних мистецтв:**

Одесский вестник. – 1869. – 8 июля. – С. 497.
– ...Совет общества изящных искусств имеет честь довести до вашего сведения, что в воскресенье, ... в первом часу пополудни, будет проходить в присутствии начальства открытие четвертой выставки Общества изящных искусств. Для ознакомления одесского населения с изящными произведениями, находящимися в Одессе, Совет общества озаботился о собрании на эту выставку более замечательных картин и предметов, составляющих частную собственность некоторых лиц, а также о доставке на выставку произведений некоторых художников русских и заграничных. ... при входе можно получить и каталог предметам на выставке.

За «Каталогом» виставки (*Каталог предметам, находящимся на выставке Общества изящных искусств открытой 13-го Июля 1869 года. – Одесса, 1869. – 8 с.*), який на сьогодні є бібліографічною рідкістю (автор висловлює вдячність В.О. Абрамову за надану можливість ознайомитись зі змістом видання), серед експонатів, «багатих на чудові взірці живопису» (*Одесский вестник. – 1869. – 17 июля. – С. 525*), був представлений «Бюст Шевченко с медальйоном» скульптора Івана Івановича Саковича (? – 1903), члена Товариства красних мистецтв з 1873 року.

1884

Виставка картин устроена обществом изящных искусств.

№183. Тарас Шевченко. Портрет. Принадлежит г. Венгржиновскому;

№193. Чернышев. Шевченко среди друзей. Принадлежит г. Венгржиновскому.

1885

Персональна виставка скульптора **Бориса Васильовича Едуардса** (15(27).V.1860 – 12.II.1924) була проведена в Одесі, де був представлений твір майстра, виконаний за мотивами Шевченківської «Катерини» – перша «Шевченківська» скульптура

Одеси.

...Устроенная им в марте 1885 г. первая выставка скульптурных работ в Одессе встретила самые одобрительные отзывы в печати и вызвала к молодому художнику внимание местного общества. На этой первой выставке особенно удачными номерами были: «шалунья», играющая с собакой, смеющийся «мальчик», «гадающая девушка», «под вуалью», (бюст молодой женщины), эскиз целой группы (местного интереса) – «наши муниципальные деятели», – как живые и прямо из жизни выхваченные фигуры и типы, глину которых оживил склонный к экспрессии и реализму художник. Но всего более привлекла общее внимание, как по замыслу, так и по экспрессии и исполнению «Катерина» – несчастная героиня общеизвестной поэмы Т.Г. Шевченко, в которой талантливый ваятель воспроизвел в счастливо схваченном психическом моменте все отмеченные поэтом индивидуальные и национальные черты любящей души украинской поселянки. Покинутая девушка сидит у колодца, руки бессильно опустились на колени и веревка, к которой привязано ведро, готово выскользнуть из рук. Красота молодости, печать глубокой тоски, безропотная покорность судьбе, все в ней дышало ... реальной и художественной правдой... К сожалению почти все произведения первой выставки, за отсутствием фотографических с них снимков, обречены надолго остаться в неизвестности для художественного мира, забытые в частной коллекции любителя-провинциала («Катерина» ныне собственность архитектора Шимкевича в Тифлисе)²⁹.

Олександр Полікарпович Шимкевич (1858-1907) – міський архітектор в Міській управі Тифлісу, з 1897 по 1901 рік обирався депутатом Міської Думи. Викладав у Тифліському художньому училищі, де в 1910 році для учнів була заснована стипендія його імені. З'ясувати подальшу долю та наявний стан збереження пам'ятки поки не вдалося.

1896

Ковальов Віктор Васильович (1822(?) – 1895) – український художник, скульптор. З 1844 до весни 1845 року проживав у Петербурзі разом зі своїми земляками Михайлом Карпом, Іваном Гудовським та Кузьмою Роговим в будинку Бема на Васильєвському острові у прохідній кімнаті з перегородкою, а ліворуч, не доходячи до перегородки, велидвері до другої кімнати, яку

займав Тарас Григорович. Знову вони зустрілись вже через майже 15 років, після повернення Шевченка із каторжного заслання. Це була остання зустріч, під час якої художник на згадку подарував Віктору Васильовичу свій офорт «Приятелі». Ковальов дбайливо зберігав офорт впродовж всього свого життя. Оселившись в Одесі з 1864 року, став одним із діяльних членів Товариства красних мистецтв, активно підтримував різні культурно-просвітні заходи: виставки, вечори, концерти, «маївки». Наприкінці 1895 року перебрався до Кишинєва. Малярська, скульптурна та різьбярська спадщина Віктора Васильовича зосталася у руках його численної родини – і доля її невідома³⁰.

У 1896 році донька Ковальова – Лідія Вікторівна Петерсон – передала до одеського літературно-художнього і громадсько-політичного тижневика «По морю и суше» спогади батька про Шевченка, що датуються серединою 1840-х та кінцем 1850-х років. За своєю характеристикою вони більше схожі на конспект розповіді, занотованої кимось із ближніх, а не на мемуари. «Воспоминания В.В. Ковалева о Т.Г. Шевченко» були опубліковані у 8 номері за 1896 рік. Лідія Вікторівна також надала редакції офорт для публікації (примірник першого стану без тексту пісні під зображенням)³¹.

1901

Ждаха (Ждаха-Смаглій) Амвросій Андрійович (1855 – 1927) – один з перших українських художників, який створив цілісний макет ілюстрованого «Кобзаря»: титульна сторінка, ілюстрації до віршів та поем, заставки, кінцівки, заголовні літери. А. Ждаха виконав також дві акварелі до «Утопленої», заставку до «Причини» та варіант ілюстрації до поеми «Неофіти». Вважається, що значну роль в мистецьких пошуках Ждахи та його зверненні до творчості Т. Шевченка зіграв Віктор Васильович Ковальов, який давав йому приватні уроки з малюнку та живопису³².

Амвросій Ждаха народився в Ізмаїлі. Згодом разом з родиною переїхав до Очакова, а потім до Одеси. У 1871 році закінчив Одеське повітове училище. Паралельно відвідував недільні безкоштовні класи, а з 1881 року став учнем рисувальної школи Одеської товариства красних мистецтв. У 1887 році А. Ждаха влаштувався до Земського банку Херсонської губернії, де обіймав посаду кресляра 32 роки. У 1880-ті роки розпочав активно співробітни-

чати зі Старою одеською громадою (М. Комаров, П. Ніщинський, С. Чикаленко) та з Українським театром (М. Кропивницький), в якому виготовляв ескізи костюмів до театральних вистав. Працював в Одеській торгово-промисловій школі і Одеському політехнікумі образотворчих мистецтв з 1921 по 1927 рік.

Автор ескізів українських історичних костюмів та народного одягу. Головним напрямком його творчості з початку 1890-х років стає історико-етнографічна тематика. На замовлення М. Лисенка започаткував у 1893 році роботу над створенням ілюстрацій до українських народних пісень. Перша серія листівок з композиціями Ждахи з'явилася у Києві на Різдвяні свята 1911 року. Вони дуже швидко розійшлися і викликали хвилю схвальних відгуків. Виручені гроші видавництво «Час» внесло у фонд, що призначався на спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку³³. Амвросій Ждаха також брав участь у конкурсі на кращий проект пам'ятника Кобзареві у Києві. Він виконав три проекти і подав їх на розгляд комітету під девізами «Амвротос», «Смаглій» та «Самоук»³⁴.

39 малюнків, графічних коментарів до 18 поезій великого Кобзаря, які зберігаються в архіві Академії архітектури в Києві – досі не надруковані. В роботах, створених впродовж 1896-1901 років, активно використовується зображувальний фольклор степової України. Автор намагався відроджувати традиції старої рукописної книги, коли переписувач та ілюстратор був однією і тією ж людиною, і читаючи твір, прагнув наочно пояснити його зміст³⁵. У 1990 році альбом-макет вперше демонструвався у Києві в Національному музеї Тараса Шевченка на виставці «150 років друку та ілюстрування слова Тараса Шевченка»³⁶.

1904, 1907³⁷

Перші десятиліття ХХ ст. «шевченківського літопису» в Одесі будуть писатись переважно літературно-артистичним середовищем. Так, на замовлення української громади в Одесі на чолі із відомим бібліографом, етнографом, видавцем та літературним критиком Михайлом Федоровичем Комаровим (1844 – 1913), українському художнику Василю Онисимовичу Корнієнку (1867 – 1904), одному з найкращих ілюстраторів творів класика української літератури І.П. Котляревського, було запропоновано підготувати 20 ілюстрацій до «Енеїди», а згодом нама-

лювати малюнки до «Кобзаря» Тараса Шевченка. Художник погодився і передав М.Ф. Комарову перші 10 малюнків «Енеїди». Проте у 1904 році хвороба стала на заваді.

Українське товариство «Просвіта» також влаштувало творчі вечори: в «Городській Авдиторії 26 лютого 1907 року в роковини смерті Т. Шевченка літературно-вокальний вечір, присвячений пам'яті незабутнього поета. На цій вечері, що зібрав повну аудиторію, прочитано реферат про Т. Шевченка, потім були деклама-

ції з «Кобзаря», співи до «Кобзаря», а на послі-док, під орудою просвітян Я. Паламаренко та І. Руденко, поставлені були живі картини з «Кобзаря». Того ж самого дня ... одправлено було в Покровській церкві панахиду по Т.Шевченкові, перед якою член Просвіти М. Шаравський про-мовив слово в пам'ять Шевченка українською мовою.

Далі буде.

¹ Матеріалом для вивчення є мистецькі події – їх форма, характер, передумови та наслідки, але без аналізу самих творів, і до того ж виключно образотворчого спрямування, не торкаючись музики, літератури та особливо художнього оформлення театральних вистав, літописання яких почалось ув 1883 році, коли в Одесі поставили п'єсу «Назар Стодоля» за участю Марка Кропивницького та Марії Заньковецької. Ми не будемо торкатись і мистецтвознавчих студій, які започатковувались ще на сторінках місцевих періодичних видань XIX ст., зокрема стаття українського письменника Данила Мордовця «Спадщина Шевченка» про малюнки та ескізи художника та розвідка Олени Пчілки «Бюсты Шевченка» (*По морю и суше. – 1896*). Не менш цікавою і дотичною до нашої є тема художнього оформлення «шевченківської» книги, зокрема «Вінок Т. Шевченкові із віршів: українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» (Одеса, 1912). Художнє оформлення цього видання здійснив художник Лев Квачевський (1865 – 1920), який на той час перебував в Одесі із виставкою своїх ясно полянських етюдів (*Зленко Г. Неувядающий венок. // Вечерняя Одесса. – 1989. – 21 января. – С. 3*). Всі вони – теми окремих наукових досліджень.

² Першим, хто провів ці паралелі та співставлення був відомий одеський науковець й письменник Івана Михайловича Дузь. (*Одеська дожовтнева преса про Т.Г. Шевченка. // Кобзареві Одеса. – Одеса: Маяк, 1964. – С. 146-157*).

³ Башілов Михайло Сергійович (18 жовтня 1821 – 1870) – видатний художник-ілюстратор, людина багатьох творчих здібностей та широкого кола інтересів. Прекрасно грав на багатьох музичних інструментах, співав, мав ґрунтовні знання з різних галузей науки. Тривалий час жив у Харкові, де закінчив університет (1844), а також у Полтаві та Києві. У першій половині 1840-х років мешкав в Одесі. У 1859 р. відкрив рисувальні класи при Київському університеті. У 1866-70-х рр. обіймав посаду інспектора Московського училища живопису, скульптури та зодчества. Засвоївши перші початкові прийоми техніки офорту від художника Л.М. Жемчужникова (1828-1912), близького приятеля та послідовника шевченківських традицій, згодом досконало оволодів технікою гравіювання на міді. Відомі його ілюстрації до творів «Лихо з розуму»

О.С. Грибоедова, «Війна і мир» Л.М. Толстого, «Губернські нариси» М.Є. Салтикова-Щедріна. У 1843–1844 роках опублікував літографічні портрети Г. Квітки-Основ'яненка та І. Котляревського. У 1857 році написав живописну картину «Наймичка», а 1858 – «Три покоління» за поемою Т. Шевченка «Наймичка». – Мацапура М. Михайло Башілов – перший ілюстратор творів Кобзаря // Україна. – 1966. – №52, грудень. – С. 15; Первый иллюстратор Шевченко // Знамя коммунизма. – 1991. – 17 октября. – С. 4.

⁴ Бальмен Яків Петрович (10 серпня 1813 – 26 липня 1845) – талановитий художник-аматор, письменник, офіцер. Народився у невеличкому маєтку в Ліновицях на Полтавщині. Учився в Ніжинській гімназії разом з М. Гоголем, Н. Кукольніком. Після закінчення навчання вступив на військову службу до Білгородського уланського полку. Брав участь у військових діях на Кавказі, де загинув в бою. Влітку 1842 року Яків Петрович зі своєю частиною деякий час стояв в Умані, потім – у Балтському повіті й Вознесенську. Наступної весни ротмістра де Бальмена призначено ад'ютантом Олександра фон Лідерса, начальника штабу п'ятого піхотного корпусу, що був розквартирований в Одесі. Цілий рік провів у причорноморському місті. Наприкінці червня 1843 року, відпочиваючи на Полтавщині, у маєтку Т. Волховської, знайомиться з Шевченком.

⁵ Кузьменко А.Ю. З відомостей про Якова де Бальмена. // Радянське літературознавство. – 1963. – №1. – С. 126-128; Мацапура М. «Мій друже єдиний, мій Якове добрий...» // Україна. – 1968. – №10. – С. 6-7; Овдiєнко О. Мистецтво оформлення «Кобзаря». – К. : Мистецтво, 1968. – С. 6-7; Зленко Г. «Мій Якове добрий...» // Комсомольська іскра. – 1973. – 25 серпня. – С. 3; Сиротенко В. Багатий граф та побратим Шевченка (Яков де Бальмен) // http://taras-shevchenko.in.ua/statti/bagatyi_graf_ta_pobratym_shevchenka.html.

⁶ Ілюстратори «Кобзаря» за сто років. Каталог виставки. – К., 1940. – С. 6.

⁷ Цит. за: Яцюк В. Малярство і графіка Т. Шевченка: спостереження, інтерпретації. – К. : Рада, 2003. – С. 130; Внучкова Л.І. «Живописная Украина» Т.Г. Шевченка // Питання шевченкознавства. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 16.

⁸ ...Она родилась в 1808 году; ее отец, кн. Ник. Григ.

- Репнин, в 1813-14 гг. управлял Саксонией, и с 1816 по 1834 г. был малороссийским генерал-губернатором; мать, Варвара Алексеевна, была дочерью гр. Алексея Кирилловича Разумовского. Варвара Алексеевна получила очень хорошее домашнее образование. Нироскошь, в которой она выросла, ни высокое положение отца, ни знатность рода не исказили ее характера: она была проста и любила простое. Эти строгие вкусы она, по-видимому, унаследовала от отца, прекрасного, просвещенного, гуманного человека, горячего защитника крестьян, а страстный темперамент, пылкость чувств – от матери. – Т.Г. Шевченко и кн. В.Н. Репнина // Русские пропилеи. – 1916. – Том. II. – С. 179-263.
- ⁹ Варвара Миколаївна разом із матір'ю переїхали із Яготина до Одеси восени 1848 року. Мешкала спочатку в будинку біля Сабанєєвого мосту (не зберігся до нашого часу), а потім переїхали у придбаний будинок Бальша на вулиці Садовій, 10, де нині – головний поштамт. – Зленко Г. Одеські адреси Гоголя й Шевченка // Чорноморська комуна. – 1976. – 14 березня. – С. 3.10 Барладяну-Бирладник В. Шевченкова Одеса. // Чорноморські новини. – 1993. – 11 березня. – С. 3.
- ¹⁰ Барладяну-Бирладник В. Шевченкова Одеса // Чорноморські новини. – 1993. – 11 березня. – С. 3.
- ¹¹ Максимюк Т. Листи Шевченка до Одеси. // Думська площа. – 2002. – 5 квітня. – С. 4.
- ¹² Жизнь и произведения Тараса Шевченкоа (Свод материалов для его биографии). С портретом. Составил М.К. Чалый. – Киев: Тип-фия К.Н. Милевского, 1882. – 283 с.
- ¹³ Цит. за: Зленко Г. Приятель Шевченка – Венгжиновський. // Чорноморська комуна. – 1978. – 8 березня. – С. 3.
- ¹⁴ З приводу цього «Автопортрету» Григорій Зленко висунув обґрунтувані припущення, що це саме той портрет, якого автор мав намір послати Варварі Репніній. Цей факт, на жаль, нічим не задокументовано, але ліпшої можливості аніж ця, годі було йи шукати. Адже йшлося про дарунок для жінки, якій він симпатизував, був вдячний за турботу та надіявся на активне сприяння у поліпшенні своєї долі. – Зленко Григорій. Автопортрет. З книги життя Тараса Шевченка. // Море. – 2006. – травень. – С. 68.
- ¹⁵ Малюнок Олексія Філіповича Чернишова (1824 – 1863), учня О.Г. Венеціанова та послідовника П.А. Федотова, достатньо мало відомий широкому загалу поціновувачів мистецтва. Як давніший приятель, ще за часів навчання в Академії мистецтв, зустрів він Шевченка у своєму рідному місті Оренбурзі, де на початку 1850-го року змалював одну із дружніх бесід кола польських засланих, де Шевченко зображений не у військовій формі, а в пальто, в тому самому «партикулярном платьє», носіння якого стало приводом для арешту 22 квітня 1850 року та заслання в далекий Новопетрівський форт. – Владич Л. История одного рисунка. // Советская Украина. – 1954. – №5. – С. 155-161.
- ¹⁶ Каталог выставки картин, устроенной обществом изящных искусств, в 1884 году. – Одесса: Тип-фия А. Шульце, 1884. – С. 15-16.
- ¹⁷ Левченко М. Одеса в житті великого Кобзаря. // Чорноморська комуна. – 1960. – 23 листопада. – С. 3.
- ¹⁸ Федорук О. Т.Г. Шевченко і Бр. Залеський. Демократичні засади графічного мистецтва середини XIX ст. До проблеми художніх взаємин. // Перетин знаку. Вибрані мистецтвознавчі статті. – К., 2008. – Кн. 3. – С. 165.
- ¹⁹ Г. П. Паламарчук. «Циган» <http://www.tshevchenko.name/uk/Painting/Expedition ToKara-Tau 1851/Trio.html>
- ²⁰ Цит. за: Г. П. Паламарчук. Матеріали до біографії Шевченка за листами Бр. Залеського. // Питання шевченкознавства. – К., 1958. – Вип. – С. 122. – <http://www.tshevchenko.name/uk/Painting>
- ²¹ Енциклопедія життя і творчості Тараса Шевченка. – <http://www.t-shevchenko.name/>
- ²² Из переписки Т.Г. Шевченка с разными лицами. (С примечаниями М.К. Чалого). Письма Б.Залесского. // Киевская старина. – 1897. – Том LVI. – Вып. 3. – С. 474.
- ²³ Як зазначено співробітниками Краснодарської краєвої наукової бібліотеки ім. О.С. Пушкіна в розділі краєзнавчої літератури «Книжкові пам'ятки Кубані», Л.М. Мельников (1897–1902) був редактором газети «Кубанские областные ведомости», перший друкований орган на Кубані. Видавалась в Єкатеринодарі з 1 березня 1863 по 1917 рік. За його керівництва ...газета превратилась в одно из лучших изданий на Северном Кавказе. Редактор покровительствовал начинающим публицистам и писателям. На страницах неофициальной части «Ведомостей» поднимались злободневные и острые по тем временам вопросы. После ухода из редакции Л.М. Мельникова материалы неофициальной части потеряли свою остроту. Газета приняла вид официоза и просуществовала до 1917 г. – http://pushkin.kubannet.ru/about_kuban/knignie%20ramytniki/Razdel5.php; він, відмічають дослідники Кубанського державного університету: создал из официального органа живую общественную газету. ... Он публиковал ещё более радикальные материалы... о Л.Н. Толстом, Т.Г. Шевченко, Н.В. Гоголе, Н.А. Добролюбове и В.Г. Белинском. – И.В. Куликов. Развитие периодической печати в Екатеринодаре в пореформенный период. – <http://www.slavakubani.ru/cossack-media/history-printing/detail.php?ID=5669>
- ²⁴ Мельников Л.М. Я.Г. Кухаренко и Т.Г. Шевченко в их взаимных отношениях. Доклад, прочитанный на общем собрании членов Общества любителей изучения Кубанской области 1 февраля 1913 г. по случаю 50-летия со дня смерти Я.Г. Кухаренко. // Известия общества любителей изучения кубанской области. – Екатеринодар, Тип. Областного Правления, 1913. – Вып. VI. – С. 24-72.
- ²⁵ За думкою автора патріотична основа, на якій відбулось дружнє зближення, різнилась своїм світовідчуттєвим змістом: ... Патриотизм Кухаренка имел узко-односторонний характер симпатии, или пусть любви, к собственно казачьей старине в тесном смысле слова, к ее внешним формам и традициям, даже без отношения к возможности или желательности ее реставрации; патриотизм этот, в конце концов, сводился к историко-этнографическому интересу Кухаренка к прошлому и настоящему родного народа. Собственно национальный элемент в этом патриотизме, в смысле ясного сознания своей деятельности от других русских народностей в смысле необходимости постановки

- собственных целей и задач для развития своей народности, совершенно почти отсутствовал в мирозерцании Кухаренка, который в этом отношении являлся благонамереннейшим служакой существующего строя, нивелирующего все народности под одну мерку в целях так называемого Государственного единства. ... Гораздо разностороннее и шире был украинский патриотизм Шевченка. Не ограничиваясь одним только, хотя бы и живым, интересом исторического и этнографического содержания, Шевченко был полон самого живого интереса к современному социальному и политическому положению родной страны. В своем сознании он никогда не отождествлял украинского и российского начал и всегда, если не помнил, то ощущал всем существом своим различие этих двух начал. ... В 1844 году, сообщая Кухаренку (в письме от 26 ноября) о своей поездке на Украину, поэт между прочим пишет: «був я торік на Україні, був у Межигорського Спаса ... і на Хортиці ... скрізь був и все плакав; сплюндрували ... нашу Україну». – Мельников Л.М. Вказ. праця. – С. 45-46.
- ²⁶ Про Одесу Тарас Шевченко почув ще в дитинстві від чумаків. Одеса тоді цікавила дуже багатьох селян. Вони масами втікали зі своїх сіл, прямуючи на південь, до Одеси, в Бессарабію, на Дон. З Одесою часто пов'язували сподіванки на краще життя. Його рідний батько, Григорій Іванович, чумакуючи, теж бував в Одесі. Про що находимо свідчення у повісті Т. Шевченка «Княгиня», яка носить автобіографічний характер. «...Я долго не мог заснуть, происшествия пришлого дня мне не давали спать. Я думал все о железных столбах и о том, говорит ли мне о них Катерине и Миките, или не говорит. Никита был раз с отцом в Одессе и там, конечно, видел эти столбы. Как же я ему буду говорить о них, когда я их вовсе не видел?». Людина, що побувала в Одесі, уявлялась Тарасові в його дитячій свідомості як така, що побачила кінець світу. В повістях «Наймичка» та «Варнак» Одеса згадується щоразу в одному і тому ж зв'язку – чумакування і заробітчанство, тобто сподівання на те, щоб вирватись із неволі, із злиднів, надію на краще. – Недзвідський А. Одеса в творчості та листуванні Шевченка. // Альманах Шевченкові. – Одеса: Вид-ня од. обл. філії спілки рад. Письменників письменників України, 1940. – С. 131-135.
- ²⁷ Мельников Л.М. Вказ. праця. – С. 72.
- ²⁸ Яцюк В. Малярство і графіка Т. Шевченка: спостереження, інтерпретації. – К.: Рада, 2003. – С. 232-233.
- ²⁹ К фотографии. // Из мира искусства и науки. Сборник, издаваемый под ред. А.А. Матвеева, для учащихся и учащихся художников и артистов. – Одесса, 1887. – Вып. I, II. – С. 1-2.
- ³⁰ Зленко Г. Поблагословенний Шевченком. // Комсомольська іскра. – 1971. – 5 жовтня. – С. 4.; Зленко Г. Запомнилось Виктору Ковалеву. // Вечерняя Одесса. – 1989. – 9 марта. – С. 2.
- ³¹ Воспоминания В.В. Ковалева о Т.Г. Шевченко // По морю и суше. – 1896. – 25 февраля. – №8. – С. 135-137. Репродукція офорта на С. 136.
- ³² Козирод І. Амвросій Ждаха – художник – ілюстратор. // Вісник Одеського історико - краєзнавчого музею. – 2010. – №8. – С. 9.
- ³³ Зленко Г.Д. Лицарі досвітніх вогнів: Тридцять три портрети діячів одеської «Просвіти» 1905 – 1909 рр. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 181.
- ³⁴ Амвросій Ждаха: Український артист – маляр. Каталог виставки. / Упорядження й передмова В. Яцюка. – Очаків, 1996. – С. 5.
- ³⁵ Максимюк Т. Рисунки Амвросія Ждахи // Вечерняя Одесса. – 1985. – 8 марта. – С. 4; Шевельов С. Амвросій Ждаха – ілюстратор «Кобзаря» // Чорноморські новини. – 1992. – 14 квітня. – С. 3; Його ж. Амвросій Ждаха і Одесса // Одеські вісті. – 1996. – 9 лютого. – С. 3; Підбірка листівок художника Амворсія Ждахи з текстами українських народних пісень. Автор вступної статті та упорядник текстів українських народних пісень Т.І. Максимюк. – Одеса: АТ «Одеська книжкова фабрика», 1996.
- ³⁶ Амвросій Ждаха: Український артист – маляр. Каталог виставки. / Упорядження й передмова В. Яцюка. – Очаків, 1996. – С. 7.
- ³⁷ Василенко Н. Корнієнко Василь. – Веб-сайт Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького // <http://ru.museum.dp.ua/article0073.html>; Чествование памяти Шевченко. // Южные записки. – 1904. – 7 марта. – №13. – С. 71-72.). Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік. – Одеса, 1908. – С. 5-6.